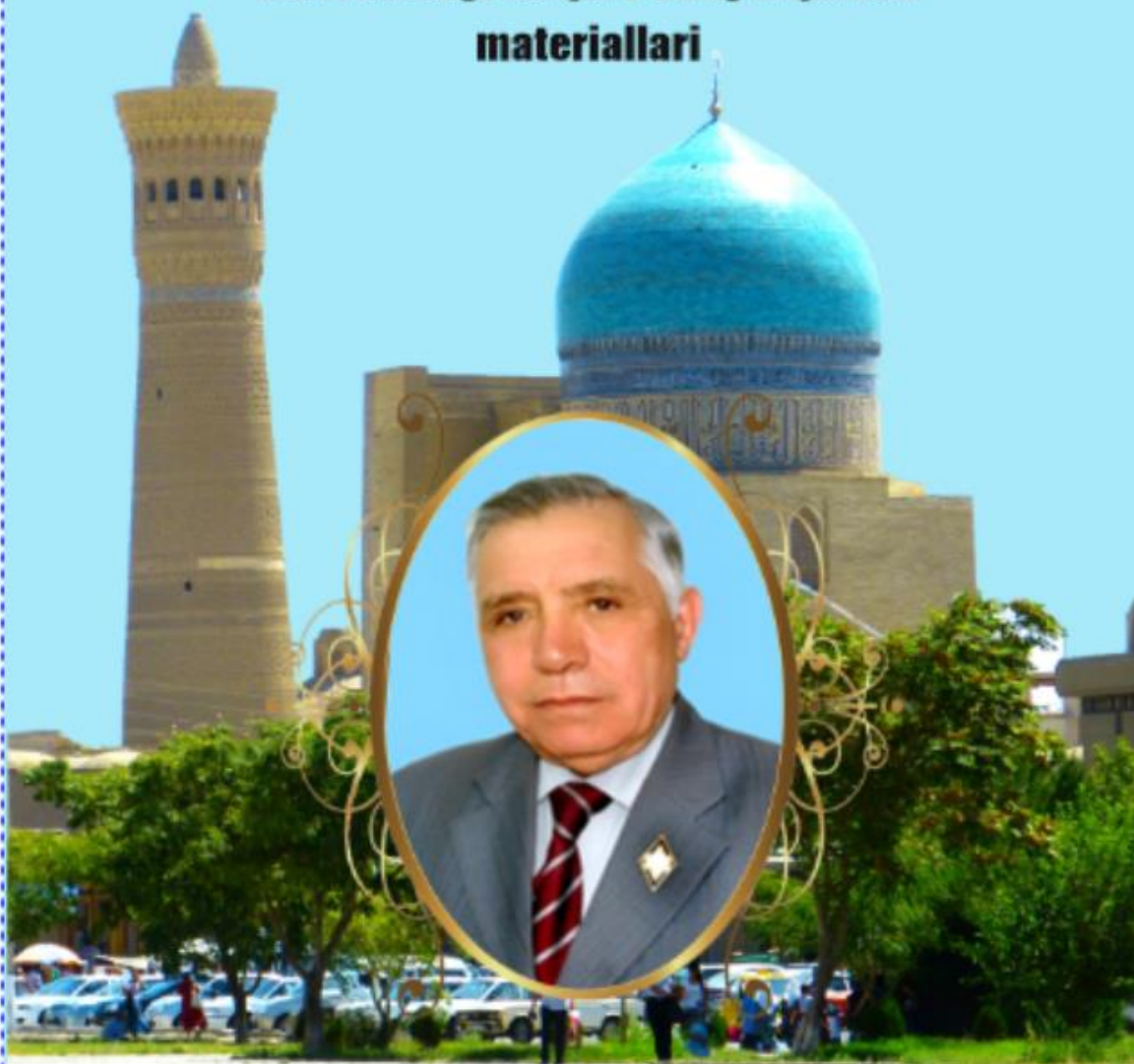


FILOLOGIYA FANLARI NOMZODI, PROFESSOR
ZIYOVUDDIN TOSHOV
tavalludining 80 yilligiga bag'ishlangan
"HOZIRGI GLOBALLASHUV DAVRIDA FONETIKA
VA FONOLOGIYANING DOLZARB MUAMMOLARI"
mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman
materiallari



D.N.Yuldasheva. SUKUTNING VERBAL BIRLIKLARNI KOMPENSATSİYALASH XUSUSIYATI	290
Сидоркова Л.Р. ПОЛЕВАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ, ФУНКЦИОНИРУЮЩЕЙ В МЕДИАТЕКСТЕ	293
A.R.Ziyodullayev. EPONIMLAR TASNIFI TILSHUNOSLAR TALQINIDA	295
A.R.Ziyodullayev. MYTHONYM - BASED EPONYMS	296
R.Sh.Bozorova. EINE VERGLEICHENDE STUDIE ÜBER HYDROPOETHONYM	297
А.Т.Вохидов. К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ КОНЦЕПТОВ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ	300
О.Х.Мехриддинова. ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ XXI ВЕКА	301
H.Q.Ro'zmetov. PLEYADA SHOIRLARINING FRANSUZ TILINI ADABIY TIL SIFATIDA TAKOMILLASHTIRISHI HAQIDA	303
D.Z.Hayotova. KONSEPT TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI	305
Г.Хожаметова. Методико-лингвистические принципы анализа фразеологической деривации в английском языке	308
Z.I.Azimova. O'ZBEK TILIDA OLMOSHLARNING MAQOLLARDA QO'LLANILISHI	310
P.D.Nazarov. NEMIS MADANIYATINI O'RGANISHDA TARKIBIDA MILLIY TAOM NOMLARI BO'LGAN IBORALARDAN FOYDALANISH	313
З.Р.Джурраева, С.М.Остонова. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ПОЭЗИИ	315
Бегматова Раъно Фахридиновна. Мулоқотда кооперацияни таъминлашда солидарлик стратегиясининг қўлланилиши (ўзбек тили мисолида)	317
Л.А.Туйлиева. Семантическая структура глагола «расцвести»	319
I.K.Koziyeva. Antroponim shaxsiy ism sifatida	321

KONSEPT TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI

D.Z.Hayotova

**Buxoro davlat universiteti Nemis filologiyasi kafedrasii
katta o'qituvchisi**

Hozirgi zamon tilshunosligida til birliklarining semantikasi, muayyan konseptning lingvokulturologik va semantik xususiyatlarining tadqiqi juda ko'plab tadqiqot va ilmiy izlanishlarning asosiy mavzusi bo'lib hisoblanadi. Oxirgi o'n yillikda ham so'z va kontekst

o'rtasidagi o'zaro aloqalar, fikr ifodasining turli vositalari, so'z yasalishi va grammatik ma'no, leksik birliklar ham ko'p o'rganilmoqda.

Lingvistikaning yangi yo'nalishi – lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Bu yo'nalishning o'zining shunday kategorial apparati mavjudki, uning markaziy obyekti konsept tushunchasi bo'lib hisoblanadi. Konsept tushunchasi deyarli barcha atoqli tilshunoslar tomonidan keng tadqiq qilinib, ularning har biri bu termin yoki tushunchasini turlicha individual tarzda talqin qilishadi. Uni biron tushuncha haqida ideal, kulturologik shartli inson tasavvuridagi kartina (A.Vejbitskaya), mantiqiy kategoriya (Yu.I.Stepanov), amaliy falsafadagi bir tushuncha (N.D.Aryutunova), ko'p qatlamli tushuncha (V.I.Krasik) deb va boshqa olimlar tomonidan ham turlicha talqin qilingan. Kognitiv tilshunoslik – dunyoning lisoniy tasvirida muayyan konseptning mohiyati va dunyo voqeliklari bilan bog'liqligini o'rganuvchi fandır. Konsept esa kognitiv tilshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, madaniyat va inson o'rtasidagi aloqa o'rnatuvchi elementdir. “Konsept” termini 90 yillardan beri lingvistikada qo'llanilib kelinmoqda. Konsept tushunchasi hali hamon bitta umumiy izoh yoki talqinga ega emas. Konseptlarning o'rganilishi bo'yicha eng atoqli tilshunoslaridan biri S.A.Askoldov hisoblanadi. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks ettiradigan birlikdir” deb izoh bergan. N.D.Aryutunova konseptni falsafiyadagi amaliy tushuncha bo'lib, milliy an'ana, hayotiy tajriba, din, ideologiya, folklor, san'at obrazlari kabi ko'plab faktorlar va fikrlash jarayoni o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi. Konsept “inson va dunyo o'rtasida bog'liqlik o'rnatadigan madaniy qatlamni” o'zida namoyon qiladi.

D.S.Lihacheva o'zining «Концептосфера русского языка» ilmiy ishida konseptni so'zning lug'at ma'nosi bilan insonning o'z milliy qarashlari bilant o'qashuvi natijasida hosil bo'ladigan fikrlash jarayonining maxsuli deb ta'riflaydi. S.G.Vorkachev bu tushunchani “Konsept – tildagi o'z ifodasi va lingvokulturologik spetsifikasiga ega tushuncha, tasavvur va bilimlar to'plamidir” deydi. Bu madaniy tushuncha va tasavvurlarning verballashgan fikrni ham anglatadi. Konsept milliy til va milliy tafakkurga tegishli elementdir. Abstraktlikning yuqori bosqichida semantik shakllanish konseptning o'ziga xosligidir”. Bu bildirilgan fikr Yu.S.Stepanovning bildirgan fikriga juda yaqin, “konsept bu madaniyat elementlaridan birining kishi tafakkurida shakllangan shaklidir, huddi shu shaklda madaniyat kishining mental dunyosiga kirib boradi” Turli tilshunoslarning ilmiy ishlarini solishtirish natijasida ko'plab xususiy xulosalar qabul qilindi. Konsept tushunchasining tilshunoslikda qabul qilinganligi madaniyat, ong, tafakkur va til birligining asosiy o'ziga xosliklarini aniqlashda, lingvistikaning kulturologiya, falsafa va kognitologiya aspektlari uchun yangi bosqich bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik adabiyotlarda “konsept” tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud, shu sababli ham bu termin haqida juda ko'p izohlar mavjud, turli yondashuvlar natijasida esa konseptning tasniflari ham turlicha aniqlanadi. Konsept turlari: Konsept o'z strukturasi ega. Oddiy muayyan fikr, butun konseptual struktura, abstraktlikning bosqichlarini tashkil qilgan tushuncha ham konsept funksiyasini bajarishi mumkin. O'z mazmuni va abstraktlik darajasiga ko'ra A.P.Babushkin konseptni quyidagi turlarga tasniflab chiqqan: 1) konkret obraz; 2) sxema; 3) tushuncha; 4) prototip 5) freym 6) senariy (skript), 7) geshtalt. **Konkret obraz** — bu tasavvur yoki tafakkurdagi konkret predmet yoki voqelikning aks etishi Abstraktlik darajasi yuqoriroq bo'lgan konsept turi tasavvur (fikrlar kartinkasi) – turli predmet yoki voqeliklarning umumlashtirilgan obrazlari. Tasavvur konseptning ko'proq tashqi belgilariga asosan aks ettirgan turi hisoblanadi.

Sxema – umumlashgan makon-grafik obrazlari haqidagi tasavvurlar («daryo» ko'k lentaga qiyoslanadi).

Tushuncha — predmetning umumiy yoki konkret belgilari, obyektiv, mantiqiy xarakteristikalarini o'zida aks ettiradi. Tushuncha tasavvur yoki sxema asosida ikkinchi darajali begilardan bosqichli abstraktlashtirish natijasida yuzaga keladi. **Prototip** – muayyan kategoriyali tipik predmet yoki voqelik haqida boshlang'ich tasavvurni yuzaga keltiruvchi birlikdir. Misol uchun ideal uy Bekasi haqida tasavvur, avtomobil haqidagi tasavvur. Mazkur konseptlar kishiga

olamdagi obyekt va voqeliklarni kategoriyalarga ajratishga yordam beradigan birlik sifatida xizmat qiladi.

Frey – xotiradagi assotsiatsiyalar. Konsept-freydni “kadr” tushunchasi bilan solishtirish ham mumkin, chunki bu konsept turi muayyan konseptning ramkasiga tipik tarzda nima kirsam, shu belgilarni o’zi chiga oladi. Freymlar sxemasidan tashqari voqealar sxemasi degan tushuncha ham mavjud.

Ssenariy - faktor freydidan vaqt o’lchami orqali farq qiladi. Ssenariy o’zida voqealarning syujetli rivojlanishi haqidagi bilimlarni jamlaydi. Bu esa kishiga kundalik hayotiy hodisalarga diqqat qaratishga imkon beradi: misol uchun “uchrashuv” konsepti borasida, sevishganlar uchrashuvining restoranda sham yorug’idagi kechki ovqat, romantik musiqa bilan, biznes uchrashuvni ofis stoli atrofida hamkorlar bilan qahva yoki mineral suv bilan assotsiatsiyalashgan tasavvurda reprezentatsiyasi bu voqealar sxemasi, ya’ni ssenariy deb yuritiladi.

Geshtalt– xis-tuyg’u yoki ratsional komponentlarni o’zida jamlab konseptual struktura yoki butun bir obrazni aks ettirishi, situatsiyaning butun holda qabul qilinishi, abstraktlikning eng yuqori darajasi bilan bog’liq birlikdir.

Geshtalt anglash va tushunish jarayonining boshlang’ich bosqichidir: biron predmet, voqelik haqidagi qismlarga bo’linmagan bir butun tasavvurlar to’plami. Insonda konseptning har bir obyekt va komponenti haqida yetarlicha bilim mavjud bo’lganida geshtalt shu bilimlar ichida eng yuqori pog’onadagi birlik bo’lib turadi. Geshtalt konsept turlarini bir birlikka jamlovchi konseptual sistema, konsept esa shu sistema ichiga kirgan qolgan obyektlarni aniqlashtiruvchi termin sifatida qo’llaniladi. A.P.Babushkinning aniqlashicha, bu kabi konsept turlarining o’rtasidagi farq juda katta emas. Ularning har biri nisbatan o’zgaruvchanlik xossasiga ega bo’lib, vaqt o’tishi bilan qayta qayta shakllanishi ham mumkin. Erkin so’z birikmalari konsept kartinalar, sxemalar, freymlar, ssenariylarning shakllanishi uchun manba ya’ni material vazifasini o’taydi. Konsept o’zining aniq strukturasiga ega. Tadqiqotchilar strukturaning murakkabligi, konseptning ko’p qatlamli ekanligiga diqqat qilib, ular umuman olib qaraganda, ongli konstruktini tashkil qilishini aniqlashdi. Struktura konsept haqidagi ma’lumotni qayta shakllantirishga imkon beradi. Strukturasiga ko’ra konseptlar ham turlicha bo’lganidek, ularning aniq klassifikatsiyasini ishlab chiqish tilshunoslari uchun haligacha yechim talab qiladigan muammoligicha qolmoqda. Klassifikatsiyani strukturaga ahamiyat berib tuzish g’oyasini I.A.Sternin taklif qilgan. U uch turdagi konseptlarni ajratib ko’rsatgan: bir bosqichli – faqat bazali qatlamni o’z ichiga oladi; ko’p bosqichli: turli bosqichli bir necha kognitiv qatlamlarni o’z ichiga oladi; segmentli: bazali qatlamdan iborat bo’lib, abstraktlik darajasiga ko’ra bir xil hajmli segmentlardan tarkib topgan bo’ladi. I.A.Sternin konsept strukturasida bazali qatlamni ajratib ko’rsatib, unda konkret voqelikning belgilari, universal predmet-kod mavjudligini ham aniqlaydi. Qolaversa bu kod konseptni, shuningdek ba’zi qo’shimcha konseptual belgilarni fikr operatsiyalari uchun kodlashtiradi. Konseptning rivojlanishi, uning boshqa konseptlar bilan aloqasini o’zida jamlagan kognitiv qatlam konseptual belgilar orqali aks etib o’zining konseptual qatlamini to’ldirib boradi. Baza qatlam va qo’shimcha kognitiv belgilarning mosligi konseptning hajmini tashkil qilib, uning strukturasini aniqlaydi. Shunday qilib, bazadagi kognitiv qatlam obrazli yadro bilan har qanday konseptning ajralmas tarkibiy qismi sanaladi, ko’p sonli kognitiv qatlamlar esa konseptning strukturasida mavjud bo’lmasligi ham mumkin.

Konseptning strukturasiga tushuncha, obrazli elementlar kiradi. Konseptning tushunchali elementida Yu.S.Stepanov quyidagi qatlam va komponentlarni alohida ko’rsatib o’tgan bo’lib, ular har bir konseptda mavjud: birinchi qatlam o’zida muhim belgini aks ettiradi, ikkinchi qatlam bitta yoki bir nechta qo’shimcha belgilarni, passiv belgilarni, uchinchi qatlam esa o’zida konseptning ichki shaklini o’zida aks ettiradi.

G.G.Slishkin tomonidan taklif qilingan konseptlar tipologiyasida konseptning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo’lgan qadriyatlarga asoslangan elementi haqida yaxshi ma’lumotlar berilgan.

U bu borada quyidagi tasnifni kiritgan:

- individual (personal, muallif tomonidan ishlangan);
- mikroguruhlangan (masalan, oila, do’stlar g’ataegishli);

-makroguruhlangan (sotsial, rolgaasoslangan, statusga asoslangan);
- etnik, umuminsoniy qadriyatlar.

Olim ishlab chiqqan bu tasnifdagi omillar oppozitsion metod orqali tahlil qilinadi. Bu kriteriya bo'yicha quyidagi konseptlar borligi aniqlandi: Individual; Mikrogruplangan; Makrogruplangan; Milliy; Sivilizatsion; Umuminsoniy

Konseptning ongli va struktur ko'p qatlamligi konseptni anglash protsedurasida o'z aksini topadi. Bu jarayonning birinchi bosqichida konseptning tashqi faktorlari, ikkinchi bosqichida konseptning ichki markazi, konsept-obrazi aks etadi. Uchinchi bosqichda obrazning metonimik konsentratsiyasi yuzaga kelib, bu so'zning simvolik ma'nosini shakllanishiga imkon beradi. To'rtinchi bosqichda mifologik ustanovka jarayoni borib, madaniyat paradigmasida simvolik xususiyatlar jonlantiriladi. Bu yerda esa so'zning ancha chuqurroq semantikasini tahlil qilish jarayoni kechadi.

Shunday qilib, mavjud tasniflar konseptlarning struktur va ma'noviy organizatsiyasining keng qamrovliligi va murakkabligidan dalolat beradi

ADABIYOTLAR:

1. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil netodlari va metodologiyasi. –T.Fan, 2007.
2. Mamatov E.A. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? // O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. –Andijon, 2012.
3. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. T. – 2010.
4. Muhammedova S. Kognitiv lingvistika: vujudga kelishi, asosiy tushunchalari va yo'nalishlari // Sistem-struktur tilshunoslik muammolari. – Samarqand, 2010.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax. 2006.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1997.
7. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 1999.
8. Верещагин Е. М. Об относительности мирской этической нормы
9. Hayotova D. Konsept va tushuncha munosabati //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 30. – №. 30.
10. Zoyirovna K. D. Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 292-294.
11. Hayotova D. Tushuncha va so'z munosabati //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
12. Zoyirovna H. D. Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 292-294.
13. Zoyirovna H. D. Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 155-158.
14. Halimovna, Karimova Dilafriz. "The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation." *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 1.4 (2022): 137-140.

МЕТОДИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ АНАЛИЗА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Г.Хожаметова

Каракалпакский государственный университет

Аннотация: В статье рассматривается фразеологическая деривация в словарной репрезентации. Подробно анализируются лексическая вариантность ФЕ, количественная вариантность ФЕ и грамматическая вариантность ФЕ.